

*Шинкарьов О. О.,**здобувач кафедри екологічного права**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ЕКОЛОГІЧНІ ОBOB'ЯЗКИ ГРОМАДЯН: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Анотація. У статті розкривається зміст категорії «юридичний обов'язок» та її значення для правового регулювання екологічних правовідносин. Автор пропонує визначення юридичного обов'язку як міри належної поведінки, реалізація якої може здійснюватись шляхом вчинення певних активних дій або шляхом утримання від вчинення певних дій, а також за змішаною моделлю, яка застосовується в тих випадках, коли для реалізації одного обов'язку варто одночасно дотримуватись як активної, так і пасивної поведінки. Зазначається, що через екологічний обов'язок задовольняється інтерес управомоченої особи щодо будь-якого суб'єктивного екологічного права. В екологічному праві обов'язок встановлюється як в інтересах управомоченої особи, так і в екологічних інтересах суспільства в цілому.

Ключові слова: юридичний обов'язок, екологічний обов'язок, навколишнє природне середовище, екологічні права, механізм правового регулювання.

Постановка проблеми. Обов'язки є необхідним елементом взаємодії держави, суспільства й особистості, без них неможливі ні збалансована правова система, ні ефективне правове регулювання, ні стабільний правопорядок. Вони – неодмінна умова ефективного функціонування інститутів демократії, управління виробничими процесами, підтримання стійкого та стабільного розвитку суспільства.

Однак, незважаючи на важливість цієї правової категорії, у вітчизняній юридичній науці відсутнє не лише чітке доктринальне визначення юридичного обов'язку в цілому та у сфері екологічного права зокрема, а й залишаються невирішеними різноманітні пов'язані із цим питання, зокрема, про структуру юридичного обов'язку, про взаємозв'язок суб'єктивного права та юридичного обов'язку, про форми реалізації юридичних обов'язків, про принципи їх виконання тощо. Складність проблеми посилюється з огляду на недоліки законодавчого регулювання окреслених питань. Законодавство під час урегулювання екологічних обов'язків громадян характеризується наявністю прогалин, колізій, занадто абстрактних конструкцій, нормативних приписів, не забезпечених ефективними засобами реагування на їх порушення, тощо. Судова практика із застосування нормативних положень щодо екологічних обов'язків громадян є суперечливою, що становить окрему проблему та призводить до порушення однієї з визначальних вимог верховенства права – правової визначеності.

Окремим аспектам еколого-правового статусу людини й громадянина, у тому числі екологічним обов'язкам як одному з його центральних елементів, присвячені праці таких дослідників у галузі екологічного права: В. Андрейцева, А. Анісімової, Г. Балюк, С. Боголюбова, М. Бринчука, А. Гетьмана, І. Каракаша, В. Костицького, В. Мунтяна, О. Погрібного, Ю. Шемшученка, М. Шульги та інших. До зазначеної проблематики звертались також представники загальнотеоретичної юриспруденції:

О. Зайчук, А. Колодій, О. Лукашева, О. Малько, М. Матузов, Н. Оніщенко, М. Орзіх, О. Петришин, П. Рабінович, В. Субочев та інші. Проблемам правового забезпечення екологічних обов'язків фізичних осіб у процесі здійснення загального та спеціального природокористування присвячене наукове дослідження С. Тагієва. Однак загальної характеристики, на основі якої може бути надано визначення поняття екологічного обов'язку, проведено класифікацію відповідних екологічних обов'язків, з'ясовано механізм їх реалізації, вказана категорія не отримала.

Метою статті є надання загальної характеристики екологічних обов'язків громадян шляхом визначення їх поняття й загальних ознак.

Виклад основного матеріалу дослідження. Екологічні обов'язки виступають одним із базових елементів системи правового регулювання екологічних відносин. Вони входять до основних категорій права, відображаючи його сутність як регулятора суспільних відносин. Крізь призму закріплення та здійснення обов'язків утверджується цінність права, оскільки міра належної поведінки, закладена в змісті обов'язку, а також ступінь належної реалізації такої поведінки свідчать про розвиненість правової системи в певний історичний період, дають уявлення про те, наскільки ефективно право виконує функцію координації відносин у суспільстві та відображає ідеї справедливості, свободи, рівності.

Екологічний обов'язок є одним із способів забезпечення екологічних прав, умовою їхньої реальності й ефективності. Якщо суб'єктивне екологічне право – це сфера волі та волі індивіда, то екологічний обов'язок – сфера необхідності й підпорядкування [3, с. 71].

Екологічні обов'язки, як і всі юридичні обов'язки, покладаються на зобов'язану особу, яка повинна обрати передбачений правом варіант поведінки – здійснювати певні дії або утримуватись від них. При цьому право визначає міру необхідної поведінки. Наприклад, особа зобов'язана вносити штрафи за екологічні правопорушення, компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище, тощо (ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ [5]).

Реалізація юридичних обов'язків, як і реалізація суб'єктивних прав, може відбуватись у межах правовідносин або поза ними. У межах правовідносин визначений нормою права юридичний обов'язок конкретизується: визначаються уповноважена сторона, певний об'єкт, уточнюються зміст і межі належної поведінки зобов'язаної особи. Специфікою екологічних обов'язків є те, що вони реалізуються переважно поза правовідносинами. Так, наприклад, поза правовідносинами реалізуються громадянами такі обов'язки: не пошкоджувати та не знищувати газони, не висаджувати самовільно та не знищувати дерева, кущі тощо; не вивозити й не звалювати в не відведених для цього місцях відходи, траву, гілки, деревину, листя

(ст. 12 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» від 6 вересня 2005 р. № 2807-IV [4]); утримуватись від торгівлі лікарськими й декоративними видами рослин та їх частинами (кореннями, стеблами, плодами тощо), зібраними в порядку загального використання природних рослинних ресурсів (ст. 9 Закону України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р. № 591-XIV [6]); не поводитись жорстоко з тваринами, сприяти відтворенню відновлюваних об'єктів тваринного світу (ст. ст. 8, 10 Закону України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. № 2894-III [7]); забезпечувати охорону, захист, відтворення й підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їх корисних властивостей та покращення родючості ґрунтів, виконувати інші заходи відповідно до вимог лісового законодавства; дотримуватись правил і норм використання лісових ресурсів; вести лісове господарство та використовувати лісові ресурси способами, які не завдають шкоди навколишньому природному середовищу, забезпечують збереження корисних властивостей лісів і створюють сприятливі умови для їх охорони, захисту й відтворення; забезпечувати охорону типових та унікальних природних комплексів та об'єктів, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного й рослинного світу, рослинних угруповань, сприяти формуванню екологічної мережі відповідно до природоохоронного законодавства (ст. 14 Лісового кодексу України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII [8]) тощо.

Сьогодні в юридичній науці представлено декілька підходів щодо розкриття змісту юридичного обов'язку, зокрема й екологічного.

Перший підхід отримав назву поелементного. Його базисом є виділення в юридичному обов'язку окремих частин за аналогією з правомочностями, з яких складається суб'єктивне право. Водночас визначеності щодо кількості та змісту цих елементів у літературі немає. Поелементна концепція отримала розвиток ще в дореволюційному правознавстві. Так, Ф. Тарановський виходив із поділу всіх юридично обов'язкових дій на три групи: 1) щось робити (*facere*); 2) чогось не робити (*non facere*); 3) щось терпіти (*pati*). При цьому вчений виходив із того, що кожному із зазначених обов'язків відповідає чуже право: якщо у власника земельної ділянки, на якій знаходяться об'єкти рослинного світу, є гарантоване законом право їх використовувати без спеціального дозволу, то в контролюючих державних органів є кореспондуючий обов'язок утриматись від висування вимоги на отримання такого дозволу (*non facere*). Ця модель змісту юридичного обов'язку побудована на принципі протилежності поведінки зобов'язаного й уповноваженого суб'єктів, а також базується на положенні про те, що юридичні обов'язки є засобом задоволення інтересу уповноваженої особи [10, с. 156].

С. Алексєєв виділяє в структурі обов'язку три елементи (необхідності). Крім обов'язку діяти та обов'язку дотримуватись приписів, від якісних відмінностей яких залежить специфіка правовідносин активного й пасивного типу, він вказує також на третю необхідність – обов'язок нести відповідальність, тобто зазнавати державно-примусового впливу за вчинене правопорушення [1, с. 130].

Концепція поелементного змісту юридичного обов'язку представлена також у роботах М. Матузова і Б. Семенко, які обрали як підхід до вивчення змісту юридичного обов'язку аналогічний тому, що використовується під час дослідження змісту суб'єктивного права. На їхню думку, обов'язок розпадається на такі чотири елементи: а) необхідність здійснювати певні дії;

б) необхідність утриматись від певних дій; в) необхідність вимагати здійснення чи нездійснення певних дій; г) необхідність відповідати за невчинення певних дій [9, с. 33].

Наведений підхід до характеристики екологічних обов'язків вважаємо найбільш обґрунтованим. Відповідно, екологічні обов'язки передбачають:

а) необхідність здійснення певних дій або утримання від них (наприклад, під час здійснення загального використання об'єктів тваринного світу утриматись від знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд (нір, хаток, лігв, гнізд, мурашників, бобрових загат тощо), порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження (ст. 16 Закону України «Про тваринний світ»); утриматись від збирання в порядку загального використання дикорослих рослин, віднесених до переліку наркотиковмісних рослин, їх плодів, насіння, післяжнивних залишків, відходів сировини (ст. 9 Закону України «Про рослинний світ») тощо);

б) необхідність відреагувати на законні вимоги уповноваженої особи (наприклад, мисливець зобов'язаний мати під час здійснення полювання, транспортування або перенесення продукції полювання відповідні документи та пред'являти їх на вимогу осіб, уповноважених здійснювати контроль у галузі мисливського господарства й полювання (ст. 23 Закону України «Про тваринний світ»));

в) необхідність не перешкоджати уповноваженій особі користуватись благами, на які вона має право;

г) необхідність зазнавати заходів державного примусу в разі невиконання своїх обов'язків. Маємо зазначити, що в юридичній літературі цей елемент юридичного обов'язку традиційно формулюється вужче через вказівку тільки на необхідність зазнавання заходів юридичної відповідальності. На нашу думку, окрім юридичної відповідальності, порушення екологічних обов'язків також може тягнути застосування заходів припинення правопорушень, а також заходів правового захисту, або правовідновних заходів (наприклад, засобами правового захисту є відшкодування нанесеної шкоди, безоплатне вилучення незаконно добутих у природі ресурсів і виготовленої з них продукції, конфіскація знаряддя правопорушення, спрямування одержаних від їх реалізації доходів до місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища).

Відповідно до іншої концепції зміст юридичного обов'язку складають обов'язки діяти та утримуватись від дій. До її прихильників належить В. Ем, який вважає, що обов'язки за своїм змістом поділяються на обов'язки активного та пасивного типу. Однак, як справедливо зазначають А. Бабаєв і В. Белов, поділ на пасивні й активні стосується обов'язків у цілому, а не їхніх структурних частин. В. Ем у змісті обов'язків пасивного типу виділяє такі елементи: імпліцитні заборони та обов'язки-принципи. Варто проаналізувати їх більш детально.

Висновок про існування так званих імпліцитних заборон, які вводяться до змісту позитивного обов'язку шляхом установлення санкцій за їх невиконання, заснований на думці про те, що позитивні обов'язки й заборони взаємно визначені. Підтвердженням цієї думки слугує, зокрема, глава 7 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка включає в себе велику кількість складів адміністративних правопорушень, об'єктом яких виступає навколишнє природне середовище. Фактично тим самим законодавець вказує на заборонені варіанти поведінки, а отже, на обов'язок утримуватись від певних дій (не псувати сільськогосподарські та інші землі, не забруднювати їх хімічними й радіоактивними речови-

нами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами, вживати заходи щодо боротьби з бур'янами; не забруднювати та не засмічувати води, не порушувати водоохоронний режим на водозборах, що спричиняє їх забруднення, водну ерозію ґрунтів та інші шкідливі явища; не здійснювати незаконну порубку та пошкодження дерев і чагарників; не здійснювати знищення або пошкодження лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також молодняка природного походження та самосіву на площах, призначених під лісовідновлення; не знищувати та не пошкоджувати підрост у лісах тощо). Заборону на найбільш небезпечні діяння щодо навколишнього природного середовища включено до Кримінального кодексу України у вигляді відповідних складів злочинів (забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля; забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей чи для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля; знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, уздовж залізниць, а також стерні, сухих дикоростучих трав, рослинності або її залишків на землях сільськогосподарського призначення вогнем чи іншим загальнонебезпечним способом тощо).

Варто зазначити, що і адміністративні, і кримінальні правопорушення належать до правопорушень у сфері публічного права. Основна їх відмінність від приватноправових правопорушень полягає в тому, що в приватноправових відносинах вирішення питання щодо того, чи притягувати правопорушника до юридичної відповідальності, повністю залежить від розсуду другої сторони відносин. Наприклад, покупець, який придбав товар із недоліками, самостійно вирішує, чи звертатись йому до продавця для обміну товару на якісний або ж повернути товар і вимагати повернення сплачених за нього коштів, а за наявності підстав – відшкодування завданої шкоди. І лише якщо виникне спір щодо самого факту вчинення правопорушення (чи дійсно воно мало місце) або щодо визначеної міри відповідальності, його буде передано для вирішення уповноваженим державою органам (ідеться насамперед про суд).

Ті види відповідальності, які є публічно-правовими (порушення екологічних обов'язків належать до цієї групи), навпаки, орієнтовані на те, що незалежно від того, яку позицію займає особа, чиї інтереси було порушено, питання притягнення до відповідальності та міри цієї відповідальності вирішують уповноважені органи.

До обов'язків-принципів, функція яких проявляється в установленні загальної заборони порушення закону, можна віднести названі в ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища; здійснювати діяльність із додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів і лімітів використання природних ресурсів; не порушувати екологічні права й законні інтереси інших суб'єктів), а також названий у ст. 55 обов'язок суб'єктів права власності на відходи вживати ефек-

тивні заходи для зменшення обсягів утворення відходів, для їх утилізації, знешкодження або розміщення тощо.

Можна запропонувати ще один підхід до розкриття структури екологічного обов'язку за аналогією з виробленою теорією права структурою права. Кожне право людини складається з певних елементів, які відокремлюють конкретне право від інших прав та становлять його структуру. За класифікацією Р. Алексі, права-вимоги є трикомпонентними відносинами, першим елементом у яких є бенефіціар, або носій права (а), другим – адресат права (b), а третім – предмет права (S). Якщо а має по відношенню до b право на S, то b має обов'язок щодо S перед а, і навпаки [2, с. 122]. Однак при цьому маємо зазначити, що якщо право у своїй структурі завжди має адресата, структура обов'язку може обмежуватись такими елементами, як носій обов'язку та предмет обов'язку, не маючи адресата.

Висновки. Таким чином, екологічний юридичний обов'язок можна визначити як встановлену нормами права міру належної поведінки особи, спрямовану на захист навколишнього природного середовища.

Серед основних характеристик екологічних обов'язків варто назвати такі:

1) являють собою елемент механізму правового регулювання екологічних відносин, визначаючи, що з позиції права має робити особа за наявності певних життєвих умов та які наслідки чекають на неї за порушення відповідної вимоги. Відтак на рівні конкретних суспільних екологічних відносин визначається й гарантується справедлива міра свободи, що є засадничим завданням права в цілому;

2) закріплюють стандарт (зразок, еталон) правомірної поведінки особи, встановлюють наслідки його порушення, тим самим слугуючи правовим критерієм під час оцінки поведінки (діяльності) особи як необхідної чи забороненої та з'ясування її можливих правових наслідків;

3) їх виконання забезпечується погрозою застосування державного примусу. Ця ознака, поза сумнівом, не свідчить про те, що їх обов'язковість забезпечується лише державним примусом. Останній виконує насамперед роль гарантії, що є необхідною на випадок можливого порушення норми. Основним при цьому має бути варіант добровільного виконання юридичних правил, що ґрунтується на внутрішньому переконанні особи в правильності (справедливості, доцільності та необхідності) покладених на неї екологічних обов'язків, сприйнятті їх як легітимних вимог. Проте їх обов'язковість підтримується також силою державного впливу, у тому числі погрозою застосування примусу;

4) мають особливі форми свого зовнішнього вираження, тобто закріплюються в специфічних джерелах: нормативно-правових актах, правових звичаях, судових прецедентах тощо. Саме джерело права робить доступними для суб'єктів стандарти правомірної поведінки у сфері екологічних прав-відносин та наслідки відхилення від них. З урахуванням традицій національної правової системи норми права в Україні закріплюються переважно в нормативно-правових актах (законодавстві).

Література:

1. Алексеев С. Общая теория права : в 2 т. / С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981–1982. – Т. 2. – 1982. – 360 с.
2. Алексі Р. Існування прав людини / Р. Алексі // Право України. – 2011. – № 8. – С. 121–130.
3. Екологічне право України : [підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [А. Гетьман, М. Шульга, В. Попов та ін.]; за ред. А. Гетьман та М. Шульги. – Х. : Право, 2006. – 328 с.

4. Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 6 вересня 2005 р. № 2807-IV // Офіційний вісник України. – 2005. – № 40. – С. 12. – Ст. 2528.
5. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
6. Про рослинний світ : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 591-XIV // Офіційний вісник України. – 1999. – № 18. – Ст. 23.
7. Про тваринний світ : Закон України від 13 грудня 2001 р. № 2894-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – С. 40. – Ст. 47.
8. Лісовий кодекс України : Закон України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 17. – С. 443. – Ст. 99.
9. Матузов Н. Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР / Н. Матузов, Б. Семенко // Советское государство и право. – 1980. – № 12. – С. 30–45.
10. Тарановский Ф. Учебник энциклопедии права / Ф. Тарановский. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1917. – 537 с.

Шинкарев О. А. Экологические обязанности граждан: общая характеристика

Аннотация. В статье раскрывается содержание категории «юридическая обязанность» и ее значение для правового регулирования экологических правоотношений. Автор предлагает определение юридической обязанности как меры должного поведения, реализация которой может осуществляться путем совершения определенных активных действий или путем воздержания от совершения определенных действий, а также по смешанной модели, применяемой в тех случаях, когда для реализации одной

обязанности следует одновременно соблюдать как активное, так и пассивное поведение. Отмечается, что через экологическую обязанность удовлетворяется интерес управомоченного лица относительно любого субъективного экологического права. В экологическом праве обязанность устанавливается как в интересах управомоченного лица, так и в экологических интересах общества в целом.

Ключевые слова: юридическая обязанность, экологический долг, окружающая природная среда, экологические права, механизм правового регулирования.

Shinkarev O. Environmental responsibilities of citizens: a general overview

Summary. The article reveals the contents of the category “legal obligation” and its importance for the legal regulation of environmental relations. The author proposes a definition of legal responsibilities as proper behavior measures, the implementation of which may be carried out by the commission of certain active actions or by abstaining from certain actions, as well as the mixed model used in those cases where the implementation of a duty to be simultaneously observe both active and passive behavior. It is noted that the obligation is satisfied by the environmental interest of the authorized person in respect of any subjective environmental law. In environmental law, the duty set in the interests of the authorized person, and the environmental interests of society as a whole.

Key words: legal responsibility, environmental responsibility, environment, environmental law, regulation mechanism.